

AZ AGRÁRTÁRSADALOM DIFFERENCIÁLTSÁGA 18. SZÁZADI TELEPÜLÉSSOROS ÖSSZEÍRÁSOK KVANTITATÍV ELEMZÉSE ALAPJÁN (1720–1796)

DEMETER GÁBOR

THE DIFFERENTIATION OF THE AGRARIAN SOCIETY BASED ON
A QUANTITATIVE ANALYSIS OF 18TH CENTURY SETTLEMENT CENSUSES
(1720–1796)

In this paper we attempt to evaluate the results of the database building process executed within the framework of the project [RCH](#) „Lendület” Ten Generations. Instead of the regional approach used in our previous studies, this paper focuses on other dimensions of inequalities. Using data from the 18th-century conscriptions and censuses aggregated at settlement level, we seek to analyze the differences in the socio-economic-demographic behaviour of different ethnic and religious groups before the reform era, and to trace, which linguistic-religious groups were over- and under-represented among the most underdeveloped settlements. We also investigated how the development level of the basic cultural infrastructure or the quality of land related to other socio-economic indicators, and what socio-economic-demographic differences characterized settlements of different legal status/population/hierarchical level in the 18th century. Finally, we examined if distance from the market left any imprint on socio-economic characteristics.

Keywords: 18th century Hungary, database, statistical analysis, socio-economic characteristics, distance from market, settlement status, land quality, ethno-religious differences

Bevezetés

[ABTK](#) „Lendület” Tíz generáció projekt keretén belül évek óta zajlik a 18. századi országos összeírások településsoros adatainak rögzítése, adatbázisba rendezése¹ és kiértékelése. A vizsgálatok során eddig a differenciák területi aspektusaira fókuszáltunk,² de az egyenlőtlenségeknek számos egyéb (társadalmi, jogi stb.) dimenziója létezik, melyek elemzé-

Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály. A tanulmány a BTK „Lendület” Tíz generáció projektje keretén belül készült.

1 <http://gistahungarorum.abtk.hu>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. április 5.)

2 Lásd a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022-es* (szerk. Demeter Gábor et al. Bp., 2023.) kötetének tanulmányait. Szulovszky János – Tuza Csilla: Az iparosok megoszlásának területi egyenlőtlenségei Magyarországon 1730 táján. [127–142.]; Mikle György – Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyar-

sére e tanulmányban teszünk kísérletet.³ Bár ezek az összeírások sem területileg, sem társadalmi oldalról nem hiánytalanok, és kategóriák értelmezése is kihívást jelent,⁴ mégis hozzájárulhatnak a reformkor előtti társadalom állapotának megismeréséhez.

Az eddigi munkálatok során rögzítésre kerültek az 1720-as *Regnicolaris Conscriptio* adatai Acsády 1896-os műve alapján, kiegészítve az 1715-ben adatolt, de 1720-ban nem részletezett (főleg kuriális nemesi) településekkel, valamint az AdatbazisokOnline felületén elérhető nyomás- és termékenységszámokkal, integrálásra került az 1785-ös népszámlálás anyaga Faragó Tamás segítségével, bevittük a *Lexicon locorum* vallási, nyelvi, parokiális és iskolamesterekre vonatkozó megjegyzéseit. Ez azonban Erdély esetében hiányzott, miként hiányzott Erdély az 1786-os „kancelláriai” összesítés ugyancsak integrált anyagából,⁵ mely a Fónagy Zoltán által publikált 1767-es összeírás bővített és frissített településsoros adatait tartalmazta, és szemben a népszámlálással, de hasonlóan az 1720-as összeíráshoz, főként az úrbéres jogállású népesség adataira fókuszált.⁶

Az összeírásokban szereplő fogalmak értelmezésével, a belőlük kialakítható indikátorok problémáival már részletesen foglalkoztunk két korábbi tanulmányunkban,⁷ így ezeket itt nem részletezzük. A jelen vizsgálatban használt, az eredeti kategóriák módosításával létrehozott változókat az 1. a) és 1. b) táblázat tartalmazza.

ország területén a török kor után (1715–1720). [85–126.]; Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). [143–189.]

- 3 Az egyenlőtlenség vizsgálható településen belül is, adatbázisunk azonban (annak ellenére, hogy több forrás ezt lehetővé tenné, mint a digitálisan elérhető 1720-as *Regnicolaris Conscriptio*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] N79. [https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/. Legutóbbi megtekintés: 2023. április 5.]) ezt a felbontást nem teszi lehetővé, mivel az összeírások integrációja során a közös lépték (településszint) kialakítása volt a cél.
- 4 Erre jó példa II. József népszámlálása, mely nem a korban érvényes jogi kategóriákkal operált, hanem feszegette azok határát az államérdeknek megfelelően.
- 5 MNL OL A 39. Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (1770–1848). 3688/1786.; MNL OL F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak. Gubernium Transylvanicum levéltára (13.–19. század). 1785/86-i úrbéri összeírás; Acsády Ignác: Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában 1720–1721. Bp., 1896.; Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960.; II. József népszámlálásának községi adatai. Szerk. Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza. Bp., 1996. (KSH Népeségutodományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15); Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787. Fel. szerk. Dányi Dezső. Bp., 1975. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 2); Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár. I–II. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak); *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Bp., 1920.; Vályi András: Magyar országnak leírása. I–III. Buda, 1796. A kieső Erdélyt az 1750-es, Gyémánt és társai által publikált adatsorok (Gyémánt Ladislau et al.: *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. I–II. București, 2009–2016.) integrálásával próbáltuk pótolni, azonban sem a változóstruktúra, sem a társadalmi kategóriák nem mutattak egyezést, ezért végül külön elemeztük. Vö. Demeter Gábor – Mikle György: Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* (2022) 101–120.
- 6 Szintén rögzítettük, de mivel csak 11 megyére volt meg, ezért országos szintű elemzésnek nem vetettük alá. MNL OL Központi Statisztikai Hivatal. Iratgyűjtemények [volt F iratgyűjtemény] (1701–1996). XXXII-23-j-12. 31–85. d. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga.
- 7 Mikle–Demeter: Területi egyenlőtlenségek; Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

1. a) táblázat. A vizsgálat során használt források és alapváltozóikból kreált társadalmi–gazdasági–demográfiai indikátorok korrelációs mátrixa 1.
(Az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve.)

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyság aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyság jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (ft)
Földminőség, 1786 (8400)	1	-0,064**	-0,007	-0,045**	-0,115**	-0,090**	-0,084**	-0,182**	-0,019
Kulturális infrastruktúra, 1775 (7818)	-0,064**	1	-0,089**	0,059**	0,054**	0,033**	0,081**	-0,050**	-0,002
Telkes jobbágyság aránya, 1786 (8625)	-0,007	-0,089**	1	-0,290**	-0,070**	0,419**	-0,055**	0,411**	0,128**
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (8625)	-0,045**	0,059**	-0,290**	1	0,002	-0,063**	0,085**	-0,051**	-0,003
Egy úrbéresre jutó szőlőterület (8625)	-0,115**	0,054**	-0,070**	0,002	1	0,026*	0,063**	0,030**	0,033**
Egy úrbéresre jutó szántó (hold) (8624)	-0,090**	0,033**	0,419**	-0,063**	0,026*	1	0,762**	0,780**	0,265**
Egy telkes jobbágyság jutó szántó (hold) (8524)	-0,084**	0,081**	-0,055**	0,085**	0,063**	0,762**	1	0,542**	0,184**
Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786 (8624)	-0,182**	-0,050**	0,411**	-0,051**	0,030**	0,780**	0,542**	1	0,271**
Egy úrbéresre jutó adó (ft, 8532)	-0,019	-0,002	0,128**	-0,003	0,033**	0,265**	0,184**	0,271**	1

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyságok aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyságra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (ft)
Egy telekre jutó adó (ft, 8208)	0,108**	0,034**	-0,376**	-0,004	0,032**	-0,235**	-0,080**	-0,248**	0,444**
Idégenek aránya a lakosságból (7680)	-0,006	-0,026*	-0,056**	0,054**	-0,048**	0,043**	0,053**	0,064**	-0,023*
Távollevők aránya a lakosságból (7680)	-0,031**	-0,085**	-0,101**	0,085**	-0,071**	-0,035**	0,001	-0,02	-0,013
Gyermekek aránya a lakosságból (7681)	0,01	-0,068**	-0,019	-0,02	0,012	0,015	0,026*	0,042**	-0,018
Egy családra jutó zsellér (7686)	-0,049**	0,028*	-0,297**	0,062**	0,001	-0,097**	0,050**	-0,027*	-0,053**
Családok létszáma (7686)	0,113**	0,009	0,238**	-0,158**	-0,058**	0,145**	0,036**	0,156**	0,071**
Egy házban élő családok száma (7694)	-0,108**	0,109**	-0,042**	0,209**	-0,105**	0,095**	0,111**	0,123**	0,017
Jobbágyságok aránya a lakosságból 1785-ben (7686)	0,162**	-0,051**	0,470**	-0,188**	-0,056**	0,192**	-0,025*	0,138**	-0,005
Jobbágyságok aránya a lakosságból 1720-ban (6800)	0,068**	-0,035**	-0,009	0,018	-0,037**	-0,087**	-0,084**	-0,072**	-0,095**
Polgárok aránya a családokhoz mérve (7686)	-0,083**	0,167**	-0,173**	0,091**	-0,006	-0,058**	0,008	-0,107**	-0,034**

Indikátor (esetszám)	Földminőség 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia+ iskolamester) 1775	Telkes jobbágyságok aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (ft)
Nemesek aránya a családokhoz mérve (7686)	-0,048**	0,012	-0,138**	0,02	0,008	-0,078**	-00,023	-0,051**	0,079**
Nőtlen férfiak aránya nők férfiakhoz (7677)	-0,023*	-0,002	0,011	0,009	-0,011	-0,004	-0,009	-0,003	0,040**
„Ajándékok” korrigált értéke egy úrbéresre (8625)	-0,179**	-0,052**	0,375**	-0,052**	0,027*	0,659**	0,434**	0,841**	0,113**
Komplex fejlettségi mutató (8625)	-0,261**	0,446**	0,457**	-0,137**	0,298**	0,468**	0,260**	0,399**	0,349**

**p=0,01 szignifikanciaszint mellett

1. b) táblázat. A vizsgálat során használt források és alapváltozóikból kreált társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok korrelációs mátrixa 2.

Indikátor (esetszám)	Idegének aránya a lakosság- ból	Távollevők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zsellér (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemesek aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiához (7677)	„Áján- dékok” korrigált értéke (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Földminőség, 1786 (7624)	-0,006	-0,031**	0,01	-0,049**	0,113**	-0,108**	0,162**	-0,083**	-0,048**	-0,023*	-0,179**	-0,261**
Kulturális infrastruktúra, 1775 (8107)	-0,026*	-0,085**	-0,068**	0,028*	0,009	0,109**	-0,051**	0,167**	0,012	-0,002	-0,052**	0,446**
Telkes jobbágyok aránya, 1786 (7686)	-0,056**	-0,101**	-0,019	-0,297**	0,238**	-0,042**	0,470**	-0,173**	-0,138**	0,011	0,375**	0,457**
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (7686)	0,054**	0,085**	-0,02	0,062**	-0,158**	0,209**	-0,188**	0,091**	0,02	0,009	-0,052**	-0,137**
Egy úrbérésre jutó szőlőterület (7686)	-0,048**	-0,071**	0,012	0,001	-0,058**	-0,105**	-0,056**	-0,006	0,008	-0,011	0,027*	0,298**
Egy úrbérésre jutó szántó (hold) (7686)	0,043**	-0,035**	0,015	-0,097**	0,145**	0,095**	0,192**	-0,058**	-0,078**	-0,004	0,659**	0,468**
Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold) (7345)	0,053**	0,001	0,026*	0,050**	0,036**	0,111**	-0,025*	0,008	-0,023	-0,009	0,434**	0,260**

Indikátor (esetszám)	Idegének aránya a lakosság- ból	Távollevők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zsellér (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemések aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (7677)	„Áján- dékok” korrigált értéke (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Gyalogos napra korrigált robot egy ürbérésre, 1786 (7686)	0,064**	-0,02	0,042**	-0,027*	0,156**	0,123**	0,138**	-0,107**	-0,051**	-0,003	0,841**	0,399**
Egy földművesre jutó adó (Ft, 7600)	-0,023*	-0,013	-0,018	-0,053**	0,071**	0,017	-0,005	-0,034**	0,079**	0,040**	0,113**	0,349**
Egy telekre jutó adó (Ft, 7345)	-0,052**	-0,049**	-0,006	0,055**	0,001	-0,123**	-0,084**	0,008	0,083**	0,003	-0,278**	-0,067**
Idegének aránya a lakosságból (9500)	1	0,217**	-0,102**	0,255**	0,003	0,077**	-0,132**	0,119**	-0,003	0,078**	0,073**	-0,105**
Távollevők aránya a lakosságból (9500)	0,217**	1	-0,097**	0,093**	-0,002	0,167**	-0,163**	0,058**	0,009	0,075**	-0,042**	-0,238**
Gyerekek aránya a lakosságból (9500)	-0,102**	-0,097**	1	0,316**	-0,004	0,036**	-0,005	-0,107**	-0,022*	0,118**	0,046**	-0,089**
Egy családra jutó zsellér (9500)	0,255**	0,093**	0,316**	1	0,059**	0,172**	-0,247**	-0,051**	0,048**	-0,003	0,002	-0,371**
Családok létszáma (9500)	0,003	-0,002	-0,004	0,059**	1	-0,051**	0,837**	0,083**	0,999**	0,005	0,115**	0,017

Indikátor (esetszám)	Idegenek aránya a lakosság- ból	Távollevők aránya a lakosság- ból	Gyerekek aránya a lakosság- ból	Egy csa- ládra jutó zsellér (7686)	Családok létszáma (7686)	Egy ház- ban élő családok száma (7694)	Jobbágyok aránya a lakosság- ból 1785- ben (7686)	Polgárok aránya a családok számához mérve (7686)	Nemesek aránya a családok számához mérve (7686)	Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (7677)	„Aján- dékok” korrigált értéke (8625)	Komplex fejlettségi mutató (8625)
Egy házban élő családok száma (9500)	0,077**	0,167**	0,036**	0,172**	-0,051**	1	-0,223**	0,066**	-0,044**	-0,024*	0,132**	-0,165**
Jobbágyok aránya a lakosságból 1785-ben (9500)	-0,132**	-0,163**	-0,005	-0,247**	0,837**	-0,223**	1	-0,076**	0,826**	-0,014	0,101**	0,232**
Polgárok aránya a családokhoz mérve (9500)	0,119**	0,058**	-0,107**	-0,051**	0,083**	0,066**	-0,076**	1	0,083**	0,011	-0,081**	0,078**
Nemesek aránya a családokhoz mérve (9500)	-0,003	0,009	-0,022*	0,048**	0,999**	-0,044**	0,826**	0,083**	1	0,004	-0,052**	0,01
Nőtlen férfiak aránya nő férfiakhoz (9500)	0,078**	0,075**	0,118**	-0,003	0,005	-0,024*	-0,014	0,011	0,004	1	-0,015	0,013
„Ajándékok” korrigált értéke egy tűbéresre (7686)	0,073**	-0,042**	0,046**	0,002	0,115**	0,132**	0,101**	-0,081**	-0,052**	-0,015	1	0,240**
Komplex fejlettségi mutató (9500)	-0,105**	-0,238**	-0,089**	-0,371**	0,017	-0,165**	0,232**	0,078**	0,01	0,013	0,240**	1

Korábbi vizsgálatainkban⁸ ezen kvantifikálható egyedi indikátorok területi differenciáltságát⁹ és azok időbeli változását mutattuk be. Az adatbázisunkban azonban vannak nem kvantifikálható indikátorok is, melyek korrelációs vizsgálatba nem vonhatók. Az, hogy valaki szlovákul vagy magyarul beszél, ortodox vagy lutheránus, nem számszerűsíthető, e kategóriák nem rendezhetők hierarchikus viszonyba. Azonban az eltérő nyelvet beszélő, különféle vallású lakosság demográfiai és gazdasági viselkedése nem szükségképpen egyforma (különösen, ha eltérő földrajzi környezet jellemzi őket). Jelen tanulmányban tehát a 18. századra vonatkozó kvalitatív tulajdonságokat csoportképző tényezőként tekintve (nyelv, felekezet, települési jogállás, kulturális szint stb.) megvizsgáltuk az 1. a) és b) táblázatokban közölt társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok sajátosságait e csoportokon belül és összevetettük a többi csoport és a teljes adathalmaz jellegzetességeivel a csoportonkénti átlag- és szórásértékek segítségével.

Az etnikumok közötti társadalmi-gazdasági különbségek jellege a 18. századi végi országos összeírások alapján

A nyelv és a felekezet, nem lévén kvantifikálható, nem lehetett korrelációs vizsgálatok része, de ez nem jelenti azt, hogy az egyes nyelvek vagy felekezetek között nincs társadalmi-gazdasági-demográfiai mutatókban tükröződő különbség. A *Lexicon locorum* és Vályi adataiból kombinált, településenkénti domináns nyelvet állítva vizsgálatunk középpontjába arra kérdésre kereshetünk választ, hogy az az 1910-ben egyértelműen kimutatható sajátosság, hogy a magyarok, szerbek és németek lakta települések fejlettebbek voltak (2. táblázat), mint a román, ruszin vagy szlovák települések, mennyire helytálló (noha más indikátorok alapján) 1780 körül.

Bár a 18. században beszélt nyelv és a 20. század eleji nemzettudat köszönőviszonyban sincs egymással,¹⁰ ennek ellenére a nacionalista (és korábban a marxista) történészek az „elnyomott nemzet” képét mégis igyekeznek kivetíteni a 18. századig (például a Horea-féle felkelés okai a román történetírásban). Tanulságos lehet mindezek után megvizsgálni, hogy milyen mélységű és jellegű különbségek léteztek, s mennyire helytállóak a sztereotípiák.

A nemzetek „statisztikai leírása” a következő helyzetet mutatja. A vendek és oroszok¹¹ 400 fő alatti településeken laktak, a szlovák és román nyelvi dominanciájú falvak átlag 500 fős lakossággal bírtak, a nyelvileg homogén közösségek között egyedül a bácskai szerbek településmérete haladta meg az 1000 főt, a német és magyar nyelvi dominanciájú

8 Mikle–Demeter: Területi egyenlőtlenségek; Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

9 Az, hogy országos szinten nem találunk kapcsolatot a vizsgált jelenségek között (azaz gyenge a korreláció az 1. táblázat elemei között) nem jelenti azt, hogy ez léptékváltás esetén (pl. településszintről járási szintre lépve) is így van. De az is lehetséges, hogy bizonyos jelenségek között korreláció mérhető a Dunántúlon, míg másutt nem, így összességében országosan mégis gyenge kapcsolatot mérhetünk.

10 A nyelvi klasszifikáció korlátaival lásd korábban: Jan Blommaert – Ben Rampton: Language and Superdiversity. *Diversities* 13 (2011) Nr. 2. 1–19.

11 A korabeli terminusok szándékos alkalmazásával hangsúlyozni kívántuk, hogy a modern és premodern nemzetkategóriák közé egyenlőségjel nem tehető.

2. táblázat. Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GISTA Hungarorum 1910-es adatsorán¹²

Fejlettségi tizedek	Ipari keresők aránya, %	Magyarul beszélni tudók aránya, %	Római katolikusok aránya, %	Protestánsok aránya, %	Görögkatolikusok és ortodoxok aránya, %
Legalacsonyabb	5,8	3,3	51	8,1	34,9
2.	6,4	9,2	48	13,1	31,7
3.	7	24,2	51,9	12,6	28,7
...	...	...	...	...	...
8.	12,5	65,0	45,7	15,6	26,2
9.	16,5	67,3	47	16,5	21,1
Legmagasabb	34,7	66,9	54,9	13,4	11,2
Országos	17,3	54,6	49,2	14,3	23,8

falvak lakossága 700 fő körül mozgott, a vegyes települések esetében pedig újfent 1000 feletti értékekkel találkozunk. A magyar nyelvű települések mintegy 25-27%-a volt református 1780 körül, 15%-uk vegyes, a zömük katolikus, a németek között viszont evangélikus település alig volt (5% alatt!), ez még a szlovák falvak esetében is nagyobb, 10% körüli volt (több mint 100 település). A román nyelvi dominanciájú helységeknél ekkor még csak kb. 10, a ruszinokénál 20%-a volt görögkatolikus.¹³ Országos szinten a katolikus települések aránya 50% körül volt, ezt követték az ortodox települések, csak utána jöttek a reformátusok (létszámot tekintve nem volt ekkora különbség, hiszen a rác településeket nem számítva az ortodox falvak kisebbek voltak). A vegyes települések aránya összesítve nem haladhatta meg a 20%-ot, az evangélikus falvak aránya jóval 5% alatt maradt, a görögkatolikusokéhoz hasonlóan (1-2. ábra).

Ha megfordítjuk a lekérdezés irányát, akkor azt mondhatjuk, hogy az evangélikus falvak háromnegyede volt szlovák nyelvi dominanciájú, a görögkatolikus falvak 60%-a orosz, 20%-a román, az ortodox települések között a rácok aránya 10%-ot sem ért el, a román és orosz nyelvi dominanciájú falvaké 45-45% volt. (Viszont a szerb nyelvet használó falvak kétszer akkorák voltak, mint a románok és háromszor akkorák, mint az orosz nyelvű falvak). Létszámot tekintve így a szerbek adták az ortodoxok 21%-át, a románok a 48%-át, az oroszok pedig a harmadát. A református falvak a Szobránci járás szlovákjait leszámítva magyarok voltak. A római katolikus falvak harmada magyar, fele szlovák volt, ez az eltérő településméret miatt a népességarányt tekintve azt jelentette, hogy a szlovákok aránya 44-45% lehetett, a németeké 13%, a magyar katolikus lakosság a római katolikusok 40-42%-át tette ki.

12 Péntes János: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Szerk. Demeter Gábor – Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 85–116.

13 Görögkatolikusok Vályi adatsorából kerültek be elsősorban az adatbázisba, a *Lexicon locorum* hiányait (ti. a fíliák vallását nem jelöli) pótlandó.

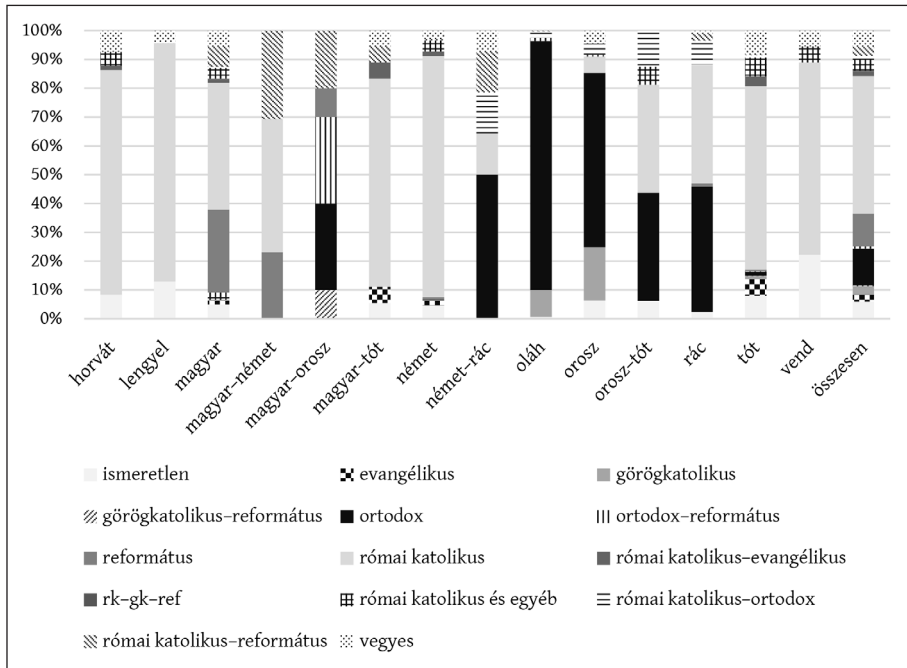
Ha ezek után megnézzük e települések társadalmi-gazdasági mutatóit (3. táblázat), akkor kifejezetten rossz volt a földminőség (átlag kettes helyett hármas) az oroszok dominálta falvakban és a lengyeleknél, a magyarok esetében viszont az átlagnál (2) némileg jobb értékkel találkozhatunk, a vendeknél pedig egészen jóval – annak ellenére, hogy a településeik rurális összfejlettsége igen gyászos összképet mutatott.¹⁴ Meglepő módon a szlovák nyelvű települések földjei is elég jó osztályokba soroltattak, akárcsak a szerbeké és a horvátoké. A szerb településeknél magas értéket mutatott az iskolamesterek településenkénti gyakorisága¹⁵ (a vendeknél ilyen szinte nem is volt), átlag feletti volt a magyaroknál és a németeknél, míg a szlovákok esetében mind a parókiák, mind az iskolamesterek aránya alacsony volt, ami részben településeik kis népességére vezethető vissza. Hasonló volt a helyzet a horvátoknál és lengyeleknél, a német települések esetében viszont nagyobb gyakorisággal találhatunk a falvakban iskolamestert, mint papot/lelkészt. A román falvaknál éppen fordított volt a helyzet, a pópák településenkénti gyakorisága jelentősen felülmúlta az iskolamesterek arányát, de az oroszoknál és a szerbeknél ez nem így volt. Az alapintézményi infrastrukturális fejlettség összességében a vendeknél, szlovákoknál, horvátoknál és lengyeleknél volt mélyen az átlag alatt, kiemelkedő értéket viszont csak a szerb települések mutattak. Ha ezt követően megvizsgáljuk az egyes népcsoportok településeinek komplex fejlettségi mutatóját,¹⁶ akkor a magyar nyelvű falvak némileg az átlag feletti értéket mutatnak (nagy számuk miatt az országos átlag tényleges értékét is befolyásolva), nem különbözve a német települések értékétől és alig megelőzve a román és orosz ajkú népesség településeit. A szerb nyelvű települések (kis elemszámmal) kiugró értéket mutattak, a horvátok a vendekhez hasonlóan rosszat, a szlovák nyelvi dominanciájú települések fejlettsége pedig átlag alatti volt. (A vegyes vagy ismeretlen etnicitású települések száma 800 körülire volt tehető.)

A telkes jobbágyság aránya kiugró volt a szerbeknél és az oroszoknál, míg a románok esetében átlag alatti értéket mérhetünk. Alig volt házatlan zsellér a vendeknél és lengyeleknél, szerbeknél, viszont az átlagosnál gyakoribb jelenség volt ez a német településeken (feltehetően összefüggésben a törzsörökléssel, így itt a foglalkozási átrétegződés esélye is nagyobb volt). A telkes jobbágyra jutó szőlőbirtok mérete a magyarok és németek mellett a rácoknál volt magas, a ruszinok esetében szinte nem is volt (eleve nem is nagyon alkalmas erre az általuk lakott terület), ami jelentősen befolyásolta (mérhető) jövedelmüket. A szőlők mérete a horvátok, a románok és szlovákok esetében sem volt nagy (fele az előző csoporténak). Az egy telkesre jutó birtoknagyság is jelentős differenciákat mutatott: kedvező értéket találunk a szerbeknél, átlag felettit a magyaroknál, míg a románok és oroszok esetében (nyilván a földrajzi környezeti adottságaikból fakadó eltérő megélhetésük miatt is) ez jóval kisebb volt, a szlovákoknál pedig átlagos. A robot leginkább a magyarokat, horvátokat és főként a szerbeket sújtotta (összefüggésben úrbéres minőségükkel és nagyobb telekhányadukkal), a románok esetében e teher kifejezetten kicsi volt, a hozzájuk hasonló életmódot folytató ruszinok esetében viszont már magasabb.

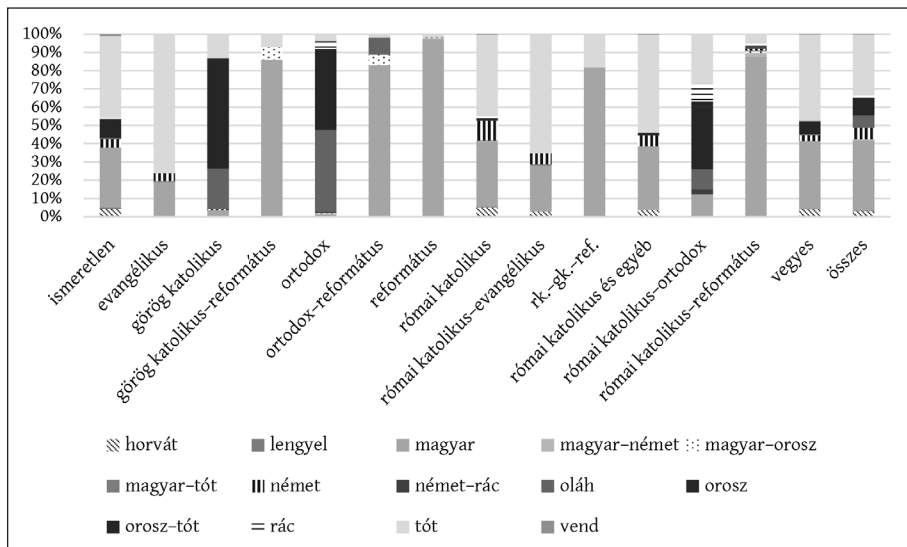
¹⁴ Demeter: Területi egyenlőtlenségek, passim.

¹⁵ Hangsúlyozandó, hogy az itt használt települési mutató nem azonos az 1000 főre eső tanárok számával.

¹⁶ Vö. Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

1. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata I.

2. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata II.

A tótok, vendek esetében a robot mértéke az országos átlagot közelítette, ami közepes differenciáltságú úrbéres társadalomra utalt.¹⁷ Az 1786-as átlagos, 4,3 forintos állami adót (az összes földművesre számítva) viszont a rácoké – a magas robotterhüket némileg kompenzálva – nem érte el, a tótoké az átlagnál kissé magasabb, a lengyeleké és horvátoké pedig alacsonyabb. A németek esetében mind a robotteher, mind az adóérték átlag alatti volt.¹⁸ Alacsony volt a földesúrnak juttatott, természetben fizetett adó/ajándék a rutének-nél, vendeknél és románoknál különösen (itt a pénzadó értéke átlagos volt), átlagos a németeknél, magas viszont a szerbeknél (szemben a viszonylag alacsony pénzbeli adóval).

Az idegen születésűek aránya a rácoknál, vendeknél és románoknál volt a legalacsonyabb, az elvándorlóké viszont különösen magas volt a szlovákoknál, míg alacsony a rácoknál, oroszoknál, románoknál és vendeknél. Ezek alapján a legkevésbé mobilis népcsoportnak 1800 körül a rácok, vendek és románok tekinthetők – kettő közülük vallásilag is elkülönült a többi csoporttól. Az egy családra jutó (házas és házatlan) zsellérek aránya a szlovéneknél és lengyelekénél volt alacsony, a románoknál pedig magas (pásztorok), a többi az országos átlag körül szórt. Az átlagos családméret nagy volt (6 fő körüli) a horvátoknál és a szerbeknél, míg a németeknél alig haladta meg az 5 főt, az oroszok esetében viszont ismét a 6 főt közelítette. A többi népcsoport esetében az országos 5,5 körül szórt az érték. A szlovák nyelvű településeken az átlagosnál több család élt egy házban (1,3 felett), a rácoknál viszont alig 1, ami látens módon a zsellérek kisebb arányára is utalhat. A zselléresedés (pontosabban a telkes jobbágyként összeírtak arányának csökkenése) 1720–1786 között a legelőrehaladottabb a románság körében volt, őket követték a németek, majd a magyarok. A horvátok és szlovákok esetében a telkes jobbágyok arányának csökkenése átlagos volt, a szerbek és vendek esetében pedig nem figyelhető meg ez a folyamat. Ha emellé odatesszük a birtoknagyságot is, akkor látható, hogy a kis telki szántófölddel rendelkező románság esetében a két hátrányos tényező összeadódik (alternatív életmódra utalva őket), míg a magyar jobbágyoknál a nagy birtokméret, a ruszinoknál a kisebb fokú zselléresedés kompenzálta a kedvezőtlen másik tulajdonságot, a szlovákság pedig mindkét esetben átlagos tendenciákat képviselt. A németek esetében az átlagos birtokméret fokozódó zselléresedéssel járt. A nemesek aránya egyértelműen a magyarlakta falvakban volt a legmagasabb, s az országos átlagot közelítette még a románság esetében, a többi náció esetében ennél kisebb értékkel találkozunk. Ezzel ellentétben a polgárság aránya a magyar településeken átlagos volt, míg a horvát és német települések esetében átlag feletti. Összességében a 18. század legvégén átlag feletti aggregált fejlettséget mutattak a magyarok, németek, a szlovák települések halmazával ellentétben, mely az átlagosnál rosszabb helyzetben volt. A ruszinok¹⁹ és a románok értékei az egyházi jelenlét miatt voltak kedvezőbbek.

17 Az érték átlag 40 gyalognapra nő, ha a nem robotoló, pl. kamarai birtokokat is kivesszük a halmazból, ahol a robotnapok száma 0 értékkel került jelölésre, nem pedig „nincs adattal” (ilyen is volt). Ez utóbbiak ugyanis nem szerepeltek a statisztikai kiértékelésben, így nem befolyásolták az átlagot, míg a tényleges 0 értékek (600 eset) igen.

18 Nem tudható, hogy az új telepítések kiváltságai (pl. adókedvezményei) mennyiben okai a fenti jelenségnek. A Bánságra kevés a társadalmi-gazdasági indikátor (pl. földminőség). A felvidéki (de nem városiak) cipszerek többségükben nem voltak kedvezményezettek.

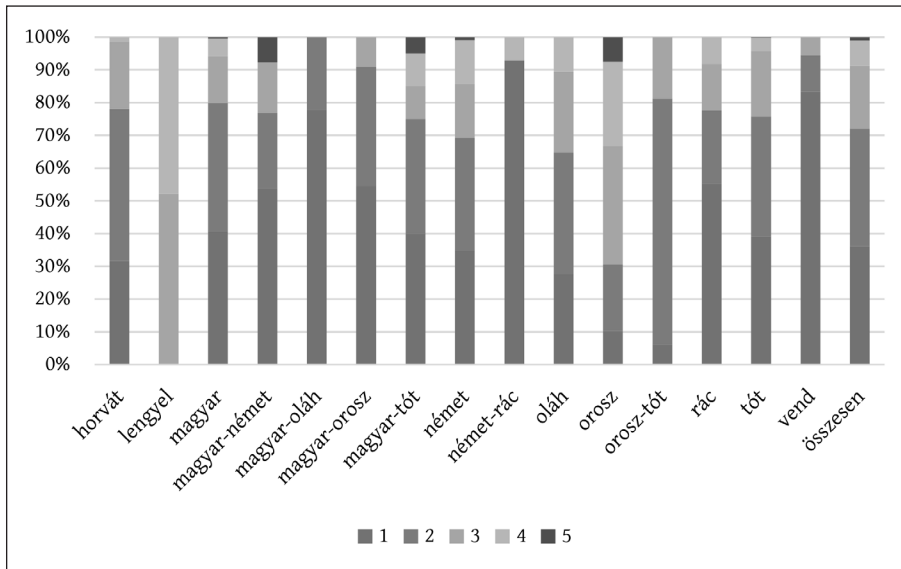
19 Hivatalos politika volt, hogy pap nélkül működő közösségeik görögkatolikus rítusú lelki vezetőhöz jussanak.

3. a) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns nyelvek alapján
(az átlagtól markánsan elterő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve)

Domináns nyelv	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egyház-közsegek aránya (1=100%)	Iskola-mesterek aránya (1=100%)	Kulturális fejlettség (max.=2)	Telkes jobbágyok aránya, % (1786)	Házatlan zsellérek aránya, % 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy teljes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre számítva	Egy úrbéresre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)
Horvát (205)	1,917	0,205	0,273	0,478	77,222	5,361	0,392	9,201	12,285	40,282	2,431	11,864
Lengyel (23)	3,478	0,217	0,217	0,435	92,22	1,562	0	21,679	23,503	0,641	3,373	7,479
Magyar (2613)	1,856	0,545	0,593	1,193	72,308	4,827	0,862	11,222	15,55	43,597	4,38	15,593
Magyar-német (13)	1,846	0,692	0,846	1,923	79,536	4,388	0,08	15,117	18,96	55,826	0,548	3,366
Magyar-rutén (11)	1,545	0,909	0,636	1,636	73,874	8,024	0	8,511	11,289	32,587	2,382	12,662
Magyar-tót (20)	2,05	0,55	0,75	1,4	68,884	4,695	1,275	13,487	19,473	47,477	2,659	7,666
Német (418)	2,112	0,493	0,679	1,184	68,853	8,337	0,659	9,279	15,275	34,273	2,905	14,122
Német-rác (14)	1,214	0,857	0,714	1,714	77,14	5,157	0,101	12,695	16,511	46,944	0,382	3,133
Oláh (448)	2,181	0,931	0,152	1,089	55,113	3,303	0,302	3,528	7,141	20,763	4,23	57,689
Orosz (635)	3	0,564	0,487	1,052	80,781	4,037	0,066	7,772	9,377	33,344	4,493	25,154
Orosz-tót (16)	2,125	0,5	0,438	0,938	87,457	2,412	0	13,49	15,702	54,277	5,365	11,505
Rác (85)	1,753	0,718	0,729	1,482	85,402	1,107	0,85	21,593	32,152	60,726	3,438	7,455
Tót (2249)	1,897	0,331	0,379	0,719	73,048	5,78	0,335	9,655	13,589	38,234	4,756	18,308
Vend (18)	1,222	0,056	0,056	0,111	71,575	1,714	0	7,412	9,827	38,856	0	0
Összes (7701)	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

3. b) táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns nyelvek alapján
(az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve)

Nyelv	Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	Távollévők aránya a lakosságból (1=100%)	Gyerekek aránya a lakosságból (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása 1785–1720 (1=100%)	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok száma a családok számához mérve	Nőien férfiak aránya a férfiakból	Természetbeni juttatások korrigált kumulált értéke egy úrbéresre (Ft)	Komplex fejlettségi mutató
Horvát (205)	0,016	0,015	0,145	0,556	5,961	1,198	-0,052	0,026	0,024	0,626	16,783	-0,193
Lengyel (23)	0,008	0,01	0,134	0,229	5,52	1,11	-0,27	0,026	0	0,629	0	0,820
Magyar (2613)	0,014	0,016	0,142	0,584	5,372	1,275	-0,299	0,185	0,013	0,608	17,784	0,166
Magyar–német (13)	0,013	0,016	0,145	0,677	6,072	1,164	-0,051	0,025	0,039	0,602	27,211	0,091
Magyar–rutén (11)	0,013	0,02	0,138	0,698	5,093	1,321	-0,62	0,258	0,003	0,61	8,844	0,369
Magyar–tót (20)	0,018	0,019	0,147	0,618	5,032	1,392	-0,363	0,144	0,036	0,58	19,895	0,056
Német (418)	0,015	0,015	0,141	0,536	5,176	1,307	-0,334	0,017	0,03	0,634	13,685	0,163
Német–rác (14)	0,012	0,014	0,134	0,522	4,868	1,354	-0,188	0,007	0,02	0,605	23,446	0,297
Oláh (448)	0,008	0,009	0,148	0,662	5,353	1,147	-0,423	0,102	0,002	0,609	5,315	0,122
Orosz (635)	0,012	0,011	0,14	0,526	5,781	1,186	-0,14	0,026	0,005	0,59	10,331	0,145
Orosz–tót (16)	0,02	0,023	0,14	0,556	6,29	1,162	0,571	0,012	0,016	0,587	23,118	0,064
Rác (85)	0,006	0,007	0,146	0,589	6,34	1,14	0,025	0,014	0,007	0,593	20,143	0,552
Tót (2249)	0,016	0,023	0,146	0,593	5,518	1,319	-0,27	0,065	0,016	0,607	14,05	-0,044
Vend (18)	0,003	0,003	0,142	0,23	5,302	1,226	0,168	0,014	0,006	0,662	8,526	-0,159
Összes (7701)	0,014	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

3. ábra. A földminőség (1–5) és a települési domináns nyelv kapcsolata 1786-ban

Az átlag sokszor (a szórás ismerete nélkül *főként*) nem alkalmas a halmaz jellemzésére. Ebben az esetben (számszerűsíthető változók esetén pedig gyenge korrelációnál) a belső eloszlás vizsgálata adhat magyarázatot a helyzetre. Itt csupán felvillantva a lehetőségeket, a földminőség és a beszélt nyelv kapcsolatát mutatjuk be oszlopdiagramon (3. ábra).

A felekezetek közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján

Ha a nyelvek helyett a felekezeteket tekintjük független változónak (4. táblázat), akkor a földminőség a vegyes felekezetű területeken volt a legjobb (nagy vonzerőt jelentve a különféle közösségek számára, főleg a déli területeken és hegylábi térszíneken), míg kifejezetten rossz volt az ortodox és a földrajzi környezethez erősen kötődő görögkatolikus többségű területeken. Ellenben itt magas volt az önálló egyházközséggel/pappal rendelkező települések aránya, míg a római katolikus településeken ez 50%-ot sem ért el, miközben az evangélikusoknál 70%, a reformátusoknál pedig 90% feletti volt. Az utóbbi felekezetnél az iskolamesterek településszintű gyakorisága is elérte a 65%-ot, a római katolikusoknál ez alig volt 50%, az evangélikusoknál 75% feletti, az ortodoxoknál 40% körüli, a görögkatolikusok esetében még ennél is rosszabb. Így aztán a kulturális infrastruktúráis fejlettség a reformátusoknál magas volt, a római katolikusok esetében viszont alacsonyabb, mint az ortodoxoknál vagy akár a görögkatolikusoknál. A telkes jobbágyság aránya az ortodoxoknál volt a legalacsonyabb (a románság pásztorkodó életmódja miatt).

4. a) táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint

Felekezet	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egyház- községek aránya (1=100%)	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Kulturális infra- struktúra (max.=2)	Telkes jobbágyság, %	Házatlan zsellérek %	Egy űrbéresre jutó szőlő- terület (kapás)	Egy űrbéresre jutó szántó- terület (hold)	Egy telkesre jutó szántó- terület (hold)	Gyalog- napra korrigált robot egy űrbéresre	Egy űrbéresre jutó adó (ft)	Egy telekre jutó adó (ft)
Ismeretlen (401)	2,087	0	0,209	0,209	74,92	5,532	0,454	10,21	13,633	41,734	4,266	15,857
Evangelikus (168)	1,911	0,732	0,744	1,512	74,259	4,216	0,424	10,552	15,19	40,572	5,122	20,56
Görögkatolikus (190)	2,395	0,905	0,347	1,3	70,876	4,565	0,294	6,565	8,933	32,694	6,243	44,943
Görögkatolikus- református (15)	1,6	1	0,933	2,067	68,543	8,605	0,71	8,552	11,805	34,714	3,413	19,131
Ortodox (868)	2,483	0,81	0,426	1,238	69,701	3,552	0,209	7,103	10,253	29,984	3,992	35,516
Ortodox-református (61)	1,41	0,951	0,869	2,197	72,499	5,69	0,251	7,822	10,824	32,41	4,045	17,992
Református (763)	1,79	0,902	0,678	1,615	71,479	4,465	0,634	8,946	12,533	36,298	3,668	20,136
Római katolikus (3204)	1,956	0,441	0,53	0,976	72,771	5,839	0,598	10,845	15,327	41,042	4,379	14,97
Római katolikus- evangelikus (115)	2,009	0,096	0,504	0,678	71,413	5,064	0,45	10,057	14,576	35,506	4,412	19,945
Római katolikus- görögkatolikus- református (11)	1,364	0,818	0,818	2,364	44,922	5,076	1,209	6,397	13,864	25,763	3,562	32,219
Római katolikus–egyéb (272)	1,941	0,007	0,154	0,162	72,734	5,384	0,555	10,284	14,407	42,999	4,487	14,892
Római katolikus- ortodox (75)	2,267	0,16	0,213	0,427	83,084	1,968	0,229	8,988	10,718	38,821	4,426	20,939
Római katolikus- református (215)	1,66	0,484	0,553	1,405	68,963	5,245	1,171	10,471	14,664	39,523	3,908	20,454

Felekezet	Föld-minőség (1=legjobb)	Önálló egyház- közsegek aránya (1=100%)	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Kulturális infra- struktúra (max.=2)	Telkes jobbágyok, %	Házatlan zsellérek %	Egy úrbéresre jutó szőlő- terület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó- terület (hold)	Egy telkesre jutó szántó- terület (hold)	Gyalog- napra korrigált robot egy úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó (ft)	Egy telekre jutó adó (ft)
Római katolikus- református-ortodox (10)	1,4	0,6	0,5	1,6	54,877	3,281	2,508	7,663	12,964	31,442	5,17	48,594
Vegyes (379)	2,018	0,003	0,164	0,166	76,019	4,411	0,474	10,722	15,093	43,163	4,531	16,331
Összes (6801).....	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

4. b) táblázat. A társadalmi - gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint

Felekezet	Idegen születésűek aránya a lakos- ságból (1=100%)	Távlelvők aránya a lakos- ságból (1=100%)	Gyermekek aránya a lakos- ságból (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy ház- ra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785-1720	Nemesek aránya a csalá- dok szá- mához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőlen férfiak aránya a férfiak- hoz mérve	Termé- szetbeni ajándékok kumulált értéke 1 úrbéresre (ft)	Komplex fejlettségi mutató értéke
Ismeretlen (401)	0,014	0,018	0,145	0,574	5,568	1,288	-0,216	0,088	0,011	0,604	15,549	-0,322
Evangelikus (168)	0,02	0,026	0,138	0,584	5,296	1,345	-0,216	0,104	0,028	0,587	16,347	0,345
Görögkatolikus (190)	0,009	0,009	0,142	0,582	5,33	1,164	-0,359	0,184	0,004	0,601	11,982	0,298
Görögkatolikus- református (15)	0,01	0,017	0,144	0,621	4,596	1,259	-0,56	0,078	0,001	0,605	11,4	0,574
Ortodox (868)	0,009	0,01	0,146	0,597	5,64	1,181	-0,26	0,033	0,004	0,601	8,884	0,225
Ortodox-református (61)	0,01	0,014	0,133	0,605	4,958	1,266	-0,493	0,292	0,007	0,611	9,978	0,685
Református (763)	0,013	0,017	0,134	0,562	5,256	1,232	-0,38	0,277	0,007	0,613	14,468	0,417

Felekezet	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1=100%)	Távollévők aránya a lakosságból (1=100%)	Gyermekek aránya a lakosságból (1=100%)	Zsellér / család létszáma	Egy háztartásra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785–1720	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természeti ajándékok kumulált értéke 1 úrbérésre (Ft)	Komplex fejlettségi mutató értéke
Római katolikus (3204)	0,015	0,018	0,146	0,576	1,298	-0,264	0,075	0,019	0,613	15,757	0,089
Római katolikus-evangelikus (115)	0,02	0,028	0,14	0,587	1,368	-0,269	0,124	0,018	0,597	13,457	-0,132
Római katolikus-görögkatolikus-református (11)	0,013	0,019	0,132	0,593	1,248	-0,309	0,287	0,029	0,616	7,391	0,419
Római katolikus és egyéb (272)	0,016	0,02	0,151	0,594	1,255	-0,16	0,083	0,011	0,61	17,284	-0,369
Római katolikus-ortodox (75)	0,013	0,013	0,144	0,557	1,228	-0,112	0,035	0,008	0,593	15,539	-0,151
Római katolikus-református (215)	0,016	0,019	0,133	0,583	1,293	-0,345	0,251	0,019	0,606	16,932	0,129
Római katolikus-református-ortodox (10)	0,016	0,015	0,126	0,58	1,231	-0,465	0,182	0,06	0,605	10,433	0,401
Vegyes (379)	0,016	0,019	0,147	0,614	1,296	-0,108	0,068	0,009	0,599	17,308	-0,37
Összes (6801)	0,014	0,017	0,144	0,581	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

A szőlőterület a református és római katolikus jobbágyságnál volt a legnagyobb egy úrbéresre vetítve, a görögkatolikus és ortodox lakosságnál a legalacsonyabb, összefüggve megtelepedési környezetük földrajzi adottságaival. A reformátusokra, ortodoxokra és a görögkatolikusokra viszont átlag alatti birtoknagyság jutott, amit az utóbbiak esetében még a rosszabb földminőség is tetézett, nem meglepően nem is a szántóföldi gazdálkodásra alapozták megélhetésüket (az állattartás relatív jövedelmezőségéről viszont legfeljebb az egy jobbágyra jutó rét differenciáiból tudnánk következtetni). A reformátusok, görögkatolikusok és ortodoxok esetében így persze kisebb volt az egy munkaerőre jutó robotnapok száma is. Messze a görögkatolikus településeken élők fizették viszont a legtöbb adót, az evangélikusok, ortodoxok és reformátusok esetében ez 4 forint alatt maradt, a római katolikusok által fizetett összeg átlagos nagyságú volt.

A bevándorlás az evangélikus közösségben volt átlagon felüli (2%), az ortodoxoknál és görögkatolikusoknál kifejezetten alacsony (1% alatti) értéket mérhettünk. A távollevők aránya ugyancsak az evangélikusoknál volt magas (2,5% felett), a görögkatolikusoknál és ortodoxoknál 1% alatti. Az 1–12 éves gyermekek aránya²⁰ a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben (bár a népszámlálási kategória alapján csak korlátozott relevanciájú demográfiai következtetések tehetők), őket az evangélikusok követték, de a többi vallás esetében sem volt lényegesen magasabb ez az érték az országos átlagnál. A zsellérek gyakorisága nem függött a felekezettől, az ortodox és vegyes vallású falvakban azonban a család létszáma inkább 6 fő volt, mint 5 (ez utóbbi főleg az evangélikusokra volt jellemző). A telkes jobbágyok arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál²¹ és görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbb volt. Ha párosítjuk a földnagysággal a fenti folyamatokat, akkor jól látszik, hogy a reformátusok és görögkatolikusok esetében a birtoknagyság is kicsi volt ekkor már a többi felekezettel való összevetésben, esetükben tehát a zselléresedés a birtokaprózódással párhuzamos folyamat,²² mely több helyen születéskorlátozó mikroszociális stratégiák terjedéséhez vezetett.²³ Ugyancsak a reformátusság volt a leginkább nemesi felekezet, őket követték a vegyes falvak és görögkatolikus települések. A reformátusok között viszont kevés volt a polgár, e téren főleg az evangélikusok és római katolikusok jeleskedtek. A földesúri természetbeni juttatásokat tekintve a legtöbb ajándékot az evangélikus jobbágyok adták, a legkevesebbet a görögkatolikusok és ortodoxok. A görögkatolikus parasztság esetében ez kompenzálta a magas pénzbeli adót, míg az ortodoxok esetében mindkét érték alacsony volt, a római katolikusoknál pedig mindkettő átlagos.

20 Ez nem valódi, demográfiai értelemben vett gyermekarány.

21 Annak ellenére, hogy az Alföldön nem kis számban voltak 1720-ban privilegizáltként összeírtak, tehát eleve alacsonyabb volt a telkes jobbágyok kiindulási aránya. Feltűnő a Tiszántúl kapcsán a zsellér kategória előretörése 1785-re az 1720-as összeírás adataihoz képest (még akkor is, ha 1720-ban ez alábecsült adat).

22 Tehát nem arról volt szó, hogy a telek egyben tartása érdekében a többi gyermek nem örököl – ilyenre a németek között volt példa (miként később egyházakra is).

23 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Bp.–Pécs, 2002. 26.

Összességében a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de a fejlettség tekintetében nem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit akár a nyelvek esetében tapasztalhattunk. A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték, de az ortodox és görögkatolikus települések sem voltak rossz helyzetben. A kulturális fejlettségi mutatók nélkül, pusztán a gazdasági helyzetet tekintve azonban már nagyobb a lemaradásuk.

Mivel a fejlettség a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosság pedig átlagos, világos, hogy a református magyar települések fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is),²⁴ mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok így a református magyarokéhoz hasonló, jobb életminőséggel bírtak. Ugyanakkor mindkét itt említett csoportra jellemző volt a vallási infrastruktúra kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban.

A legfejletlenebb településhalmazok nyelvi–felekezeti sajátosságai

Ha külön megvizsgáljuk a legfejletlenebb települések etnikai és felekezeti viszonyait,²⁵ akkor elmondható, hogy a legperiferikusabb települések között rác és lengyel falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések, alulreprezentáltak a magyarok, németek, románok (5. táblázat). Minden ötödik tót nyelvű település bekerült a legszegényebb 1050 település közé, ezzel a periferikus települések közel 50%-át adva. Ezzel szemben a magyar települések a településállomány 40%-át adva a legfejletlenebb csoport csupán 30%-át alkották.

Ami a felekezeteket illeti (6. táblázat), a legfejletlenebb településcsoportban felülreprezentáltak voltak az „ismeretlen” felekezetű²⁶ települések, a római katolikus többségűek szintén, ezzel szemben a református, görögkatolikus és evangélikus falvak ritkábban fordulnak elő a legszegényebbek között a teljes – vizsgálható – halmazban mért arányukhoz képest. A római katolikus falvak a vizsgálható állomány 48%-át teszik ki, azonban a legfejletlenebbek között arányuk 53%, ezzel szemben a reformátusoknál ez az érték 11 és 1,6%, az ortodoxoknál 13,5% és 5%. A római katolikus–vegyes, római katolikus–evangélikus, valamint a vegyes kategóriájú települések szintén felülreprezentáltak voltak a legfejletlenebb 1000 település között. A vegyes kategóriák felülreprezentáltságát az

24 Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában*, 145–194.

25 Elkülönítésüket lásd Demeter: *Területi egyenlőtlenségek*, passim.

26 A *Lexicon locorum* a fíliák esetében nem jegyezte be a vallást, így esetükben a distinkció nem volt lehetséges, mert Vályi sem adta meg ezt minden település esetében. Ezek különben zömmel apró- és kisfalvak, így nem meglepő fejletlenségük (hiszen a kulturális infrastruktúrát tekintve eleve hátrányból indultak). Erre már Perjés is utal a maghozam kapcsán: szerinte a kis falvak szegényebbek. Perjés Géza: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statistikai Szemle* 52 (1974) 1071.

5. táblázat. Etnikumok felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között 1786-ban

Nyelv	Településszám a legszegényebbek között	%	Településszám összesen a vegyes lakosságúak nélkül	%	Legszegényebbek a teljes településállomány %-ában (az előző két halmaz hányadosa)
Horvát	64	6,23	205	3,11	31,22
Magyar	321	31,28	2613	39,68	12,28
Német	44	4,28	418	6,35	10,53
Oláh	32	3,11	448	6,80	7,14
Orosz	51	4,97	635	9,64	8,03
Tót	511	49,80	2249	34,15	22,72
Vend	3	0,29	18	0,27	16,67
Összesen	1035	100	6586	100	15,72

6. táblázat. Felekezetek felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között 1786-ban

Felekezet	Fejletlen település	Fejletlen település %	Összes település	Összes település %	Fejletlen az összeshez képest (%)
Ismeretlen	123	11,88	401	6,03	30,67
Evangélikus	10	0,97	168	2,53	5,95
Görögkatolikus	7	0,68	190	2,86	3,68
Ortodox	51	4,93	868	13,05	5,88
Református	17	1,64	763	11,47	2,23
Római katolikus	550	53,14	3204	48,17	17,17
Római katolikus és evangélikus	22	2,13	115	1,73	19,13
Római katolikus-egyéb	94	9,08	272	4,09	34,56
Római katolikus-ortodox	9	0,87	75	1,13	12,00
Római katolikus-református	29	2,80	216	3,25	13,43
Vegyes	117	11,30	379	5,70	30,87
Összes	1035	100	6651	100,00	15,56

okoza, hogy vélhetőleg egyik közösség sem volt elég erős ahhoz, hogy papot vagy iskolamestert tartson el, így akár kedvező gazdasági mutatóikhoz gyakran rossz kulturális fejlettségi értékek járultak.

A kulturális alpinfrastruktúra fejlettségének kapcsolata a társadalmi-gazdasági mutatókkal

Érdekes a fentiek miatt a különböző kulturális infrastruktúrák fejlettségi szinten lévő települések egyéb, gazdasági-társadalmi mutatóit is megvizsgálni (7. táblázat), megnézni, hogy volt-e közöttük különbség, és ha igen, az milyen téren jelentkezett.²⁷ A földminőség az igen fejlett kulturális (oktatási és vallási) infrastruktúrával jellemezhető településeken volt a legjobb, ami talán annak is betudható, hogy ezek feltételezhetően gazdagabbak voltak, így több, nem materiális javakat termelő intézményt is el tudtak tartani. Érdekes fejlemény, hogy a telkes jobbágyság aránya érezhetően a fejlettebb intézményi infrastruktúra esetében volt a kisebb. Ha eltekintünk a differencia egyik okaként szóba jövő összeírási és fogalomértelmezési problémáktól, akkor egyfelől a differenciáltabb társadalom toposza csatolható a nagyobb fejlettséghez (elvileg a feltételezhető jövedelemtöbblet miatt a közösségi gondoskodásból fakadó optimálisabb vagyoneelosztás is megjelenhetne, de tapasztalataink nem ezt támasztják alá). Másrészt sok, magas zsellérárányal jellemezhető területen eleve nagyobb volt az iskolamester gyakorisága, mint a telkes jobbágyság dominálta faluban.²⁸ A parasztságra jutó szőlőbirtok nagysága is nőtt a kulturális infrastruktúra javulásával (részben a mezővárosok miatt, ahol általában szőlő és pap-iskolamester is volt). Az egy telkes jobbágyra jutó telekméret már kevésbé ilyen kifejező, a robot pedig a kulturálisan legelmaradottabb településeken²⁹ esetében volt nagyobb. Adót, egy úrbéresre vetítve kevesebbet fizettek a legfejlettebb településeken (az egy jobbágyra jutó földnagyság is kisebb volt itt) – privilegizált városokról lévén szó eleve kevesebb volt közöttük a jobbágyság státuszú személy –, azonban a többi szinten a differencia érzékelhetetlen volt. A migráció mértéke nem mutatott összefüggést a kulturális infrastruktúrával (tehát ez nem volt vonzó tényező), a „gyerekek” aránya és a családméret is azonban a legfejlettebb (és legkisebb elemszámú) kategóriában érezhetően alacsonyabb volt, míg a nemesek aránya fokozatosan növekedett a kulturális infrastruktúra javulásával párhuzamosan, a polgároké szintűgy.

27 Utalva a bevezetőben említett többletű hierarchikus vizsgálatokra, ez akár vallási vagy települési jogállás szerinti további bontásban is megismételhető.

28 Az iskola fenntartása kegyúri feladat volt, azaz a helyi birtokosok ezek szerint ezt inkább preferálhatta, függetlenül úrbéresei vagyoni állapotától. Viszont az iskolamester, segédje ellátását a közösségek állták: a parasztszok művelték meg roboton felül a pap és a *magister* számára a közösségi földből kihasított vagy a *Tabula Dominalis*-ból adományozott táblát, az ő boruk *collectáját* kapta a tanító szüret idején stb., tehát valamelyest mégiscsak „megterhelő” lehetett a közösség számára ilyen személyt eltartani, csak ez nem derül ki összeírásainkból.

29 A robot a gazdaságmérettől, így a társadalom belső strukturáltságától függött, a megállapítás tehát arra is utal, hogy ahol a jobbágyság nagyobb üzemmérettel bírt, ott kisebb eséllyel volt iskola vagy pap. A társadalmilag kedvezőtlenebb megosztású (negyedtelkesek vagy zsellérek nagy aránya) települések esetében a pap vagy iskolamester gyakoribb jelenlétével kell számolni, a kis méretű zsellérfalvak esetében pedig inkább az iskolamester jöhetett szóba (lévén ezek sokszor filiák, így pap, lelkész nem volt).

7. táblázat. A társadalmi – gazdasági indikátorok átlagértékei a kulturális alap-infrastrukturális ellátottság szintje alapján csoportosítva

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Földminőség (1=legjobb)	Telkes jobbágyok %	Házatlan zsellérek %	Egy űrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy űrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy űrbéresre	Adó egy földművesre (Ft)	Adó egy telekre (Ft)	Idegen születések aránya a lakosságból (1=100%)
0 (2784)	2,042	76,882	4,702	0,417	9,987	13,153	41,012	4,323	16,144	0,015
1 (1426) iskola vagy pap	2,154	68,602	4,533	0,602	8,571	12,313	35,650	4,351	28,787	0,012
2 (2396) mindkettő	1,930	70,178	5,922	0,605	10,482	15,589	38,383	4,380	18,356	0,014
3 (191) több is	1,675	64,052	5,732	0,969	10,155	15,040	34,241	2,644	21,351	0,015
Összesen (6800)	2,016	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,770	4,302	19,723	0,014

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Távollevők aránya (1=100%)	Gyermekek aránya (1=100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának váltorzása (1=100%) 1785–1720	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természeti ajándékok korrigált, kumulált értéke egy űrbéresre	Komplex fejlettségi indikátor
0 (2784)	0,019	0,146	0,563	5,691	1,246	-0,209	0,085	0,010	0,608	15,787	-0,390
1 (1426)	0,014	0,147	0,613	5,388	1,251	-0,315	0,108	0,009	0,607	13,903	0,055
2 (2396)	0,017	0,140	0,581	5,325	1,307	-0,302	0,120	0,02	0,610	14,007	0,627
3 (191)	0,018	0,131	0,601	4,854	1,302	-0,287	0,190	0,031	0,606	13,607	0,587
Összesen (6800)	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

A földminőség kapcsolata a társadalmi–gazdasági mutatók értékeivel

Ha a földminőségi csoportok kapcsán vizsgáljuk meg a többi indikátor kiátlagolt értékét (8. táblázat), akkor nem mondható el, hogy akár a parókiák vagy az iskolák gyakorisága kapcsolatot mutatna a földminőséggel. Szintén nincs kapcsolat a földminőség és a telkes jobbágyság vagy a zsellérek aránya között. A szőlőbirtok nagysága azonban már indikatív, s érdekes módon az egy úrbéresre vagy telkes jobbágyra jutó föld nagysága is magasabb a jobb minőségű földeken, mely éppen a kiegyenlítődés ellen hat.³⁰ Igaz, így a robot nagysága is magasabb a jobb minőségű földeken, míg az adó esetében csak a legjobb kategóriában érezhető a differencia (nagy szórással). Ráadásul a legjobb földeken volt a legkevesebb agrármunkaerő és az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb.³¹ Azaz, az adót ezeken a rosszabb földeken pusztán a szántóföldi jövedelemből előállítani nehéz volt – ennek kifizetéséhez alternatív bevételi forrásokat kell feltételeznünk. Ezek hiánya esetén ezeken a területeken túladóztatással (majd elvándorlással vagy periferizálódással, lecsúszással) kell számolni.

A „gyerekarány” nem mutatott összefüggést a földminőséggel, a család létszáma a legjobb földek esetén maradt az átlagérték alatt. A telkes jobbágyság arányának 1720–1785 közötti változása és a migráció a legrosszabb földosztályban viszont már kimutatható különbségekre vezetett (nagyobb volt, mint a többi csoportban mért érték). Fontos kiemelni, hogy a nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (mivel arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken (tehát az agrárbevételek, mint például a szőlő, még a városiasodottság egyik indikátorának tekinthetők még a 18. században is), a legrosszabb földeken pedig hamarabb nőszültek (kisebb volt az egyedülálló férfiak aránya: ami arra utal, hogy vagy munkaerőtöbblet volt szükség,³² vagy eleve nem a föld volt az egyedüli megélhetési forrás).³³ A természetbeni földesúri juttatás

30 A Délvidék jobb földjein nemcsak a telkek voltak nagyobbak, de a gazdaságméret is, a sűrűn lakott északnyugaton a rossz földminőség mellett a telekméret is kisebb volt, s ezt a jobbágyi üzemnagyság sem tudta ellensúlyozni. A frontierzónában vagy a „civilizáció határán” általában jellemző az újonnan birtokba vett vagy feltört vidékekre a nagyobb telekméret, az egyén(i termelő) gazdagabb volta, sőt, bizonyos gazdasági stratégiák is feltűnően hasonlítanak (pl. nagyállattartás dominanciája, „farm”-jellegű üzem a „jobbágytelek”-jellegű üzem helyett). Ilyen lehetett a 18. századi Alföld, de a kora újkori Ukrajna, sőt, az amerikai Nyugat is a kolonizáció idején.

31 Ez összefüggésben lehet a regionális túladóztatással, ti. hogy a régi, töröktől nem érintett vármegyék adóportaszáma magasabb volt, mint az újonnan benépesült, s jobb földdel rendelkező megyéké. Fényes Elek: Az adó története Magyarországon. In: *Egyetemes magyar encyclopaedia*. I–XIII. Szerk. Török János et al. Pest–Bp., 1859–1876. I. 587–650.

32 Logikus lett volna az is, hogy később nőszülnek, hiszen a rossz föld kevesebb embert tud eltartani – ráadásul statisztikailag kevesebb is jutott egy telkes jobbágyra rossz föld esetén.

33 Illetve, ha nem volt örökölhető föld, eleve nem állt fenn a fiatalok házasságának akadályaként a szülők birtokban maradása, s az örökség időbeli kitolódása.

8. táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a földminőség alapján csoportosítva

Földminőség (esetszám)	Önálló egyhá- köz- ség aránya	Iskola- mesterek aránya (1=100%)	Telkes job- bágyok (%)	Házatlan zsellérek (%)	Egy föld- művesre jutó szőlő (kapás)	Egy földmű- vesre jutó szántó (hold)	Egy földmű- jobbágyra jutó szántó (hold)	Korrigált robot egy földművesre	Egy földmű- vesre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)	Idegen születé- sűk aránya a lakosságból (1=100%)	Távollévők aránya a lakosságból (1=100%)
1 (2457)	0,551	0,543	71,748	5,971	0,667	10,425	14,749	42,888	4,482	16,868	0,014	0,017
2 (2438)	0,445	0,436	72,301	4,645	0,580	9,895	13,965	39,119	4,171	18,283	0,015	0,018
3 (1309)	0,455	0,413	73,934	4,366	0,371	9,255	12,932	34,523	4,285	23,601	0,013	0,016
4 (523)	0,530	0,547	72,050	5,291	0,222	8,956	12,369	29,725	4,149	29,161	0,014	0,014
5 (70)	0,329	0,557	74,709	5,179	0	7,765	10,247	29,067	3,972	26,994	0,023	0,021
Összes (6801)	0,491	0,48	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,770	4,302	19,723	0,014	0,017

Földminőség	Gyerekek aránya	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó család	Telkes jobbágyok arányának változása (1=100%), 1785-1720	Nemesek aránya a családokhoz mérve	Polgárok aránya a családokhoz mérve	Nőden férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természetbeni ajándékok 1 úrbéresre vetített korrigált, kumulált értéke	Komplex fejlettségi mutató	Kulturális fejlettségi indikátor
1 (2457)	0,142	0,59	5,323	1,311	-0,296	0,115	0,019	0,610	16,788	0,288	1,140
2 (2438)	0,145	0,59	5,491	1,257	-0,258	0,112	0,013	0,607	15,061	0,028	0,904
3 (1309)	0,145	0,560	5,678	1,231	-0,244	0,089	0,009	0,613	12,15	-0,063	0,875
4 (523)	0,142	0,551	5,581	1,238	-0,231	0,074	0,008	0,596	10,513	-0,110	1,101
5 (70)	0,140	0,555	5,678	1,254	-0,317	0,034	0,004	0,555	8,142	-0,417	0,957
Összes (6801)	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089	0,999

tások nagysága és a földminőség között megint evidens a kapcsolat, s a komplex fejlettségi mutató értéke is párhuzamosan mozog a földminőségével.

A társadalmi-gazdasági különbségek jellege a különböző településtípusok között

További lehetséges vizsgálati mód a települések jogállása szerinti csoportosítás (9. táblázat). Itt a prédiók, falvak (*pagus*), mezővárosok (*oppidum*) és szabad királyi városok (és bányavárosok) mellett további alcsoportok is vizsgálhatók, mivel 1720–1828 között több összeírásból is rendelkezésre áll a települések jogállása. Így az 1785-ben mintegy 500 mezővárosként összeírt település mellett 170 „billegő” település is akad,³⁴ amelyet hol *pagus*ként, hol *oppidum*ként említenek – legalább egy összeírásban az általunk használt négy közül (1720, 1775, 1785, 1828).

A jogi népesség 1785-ben a prédiómon átlag 100 fő, falun 500, a 178 billegő mezővárosban 1000, az 500 stabil mezővárosban 2000 fő, szabad királyi városban 8300 fő volt (54 település).³⁵ A mezővárosokban a teljes jobbágyság aránya 50% alatti volt, míg a falvakban 70% feletti, a változó státuszú településeken 65%, a szabad királyi városokban 30% alatti, a prédiómonok újra 60% feletti. Mindez arra is utal, hogy a fennmaradó százalékektől nem feltétlenül a zselléket kell keresnünk. Éppen ezért megvizsgáltuk az egy családra jutó zsellérek számát is településtípusonként, de ez a mezővárosokban és szabad királyi városokban csak árnyalatnyival volt jobb, mint falun, viszont a prédiómonokon már 1 feletti érték volt az átlag. A helyzet 1720-ban sem volt lényegesen különböző: a zsellérek aránya 15% volt a prédiómonokon és a mezővárosokban az összeírtak között, a falvakban kicsivel alacsonyabb. 1786-ban az összeírt úrbéresek közül a mezővárosok esetében 45% volt a zsellérek aránya, falun és prédiómonon csak 33%. (Igaz, a mezővárosi zsellér élhetett iparból és kereskedelemből, tehát nem ekvivalens a „szegény” kategóriával). A háztalan zsellérek aránya városban és mezővárosban még magasabb is volt, mint falun vagy pusztán. A földminőség a városokban és mezővárosokban volt sokkal jobb, a falvak és prédiómonok átlagosan másodosztályú földekkel bírtak. A mezővárosokban és a prédiómonokon érezhetően nagyobb volt az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a városban pedig egyenesen nagyságrendi differencia volt (ennek oka, hogy a polgároknak is volt szőlőjük, de számukat a hányados nem tükrözi). A telki állományú szántó mérete 1720-ban még különbözött falun és mezővárosban, sőt, prédiómonok esetében mindkettőnél kisebb volt az összeírásban szereplő földmennyiség, de ez 1785-re kiegyenlítődött az egy földművesre vetített értéket nézve (15 hold). A zselléresedés a prédiómonokon haladt leginkább előre 1720–1785 között (a teljes jobbágyok, parasztok 40% pontos aránycsökkenést mutattak),

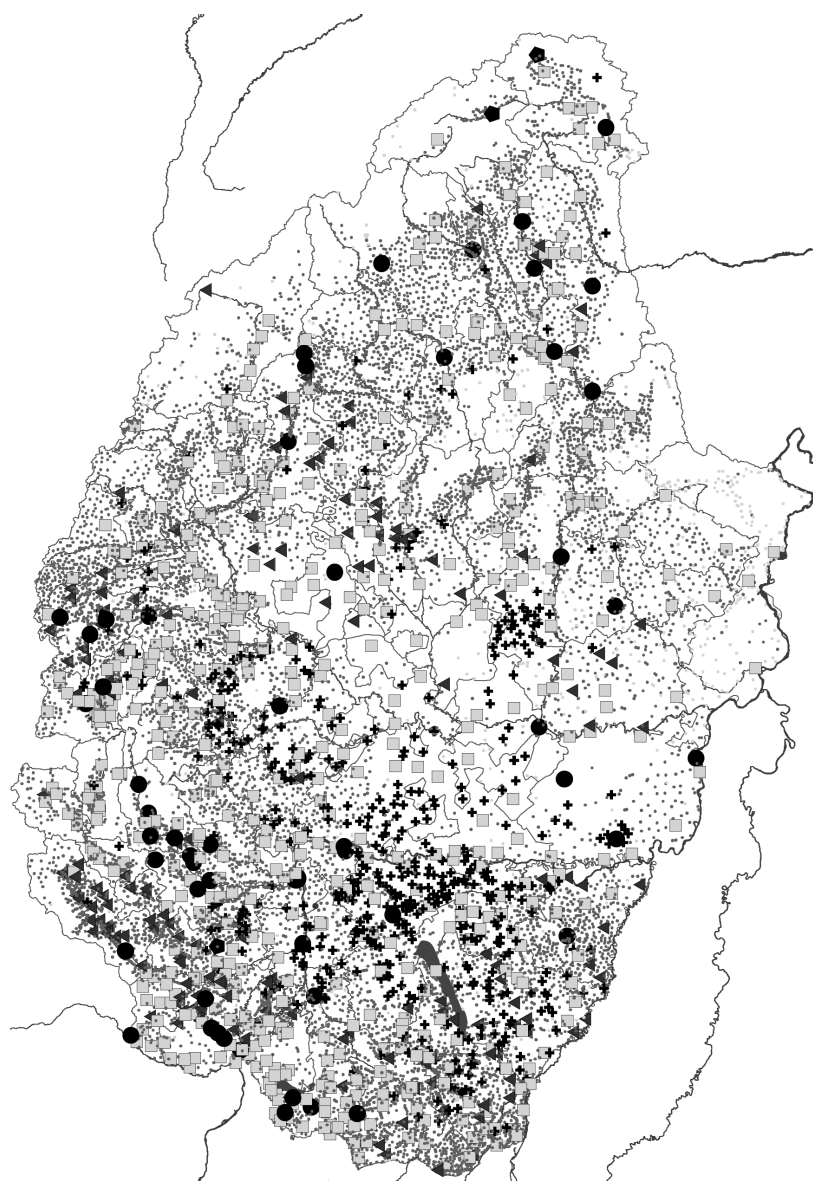
34 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 31. 692 mezővárost és 51 szabad királyi várost említ 1828-ban. Ekkor már 2,5 millió városlakó volt, a népesség 28%-a.

35 Mezővárosokban 1828-ban átlag 2800 fő, *civitas*okban (ekkor 51) több mint 10 000 fő élt. Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 31.

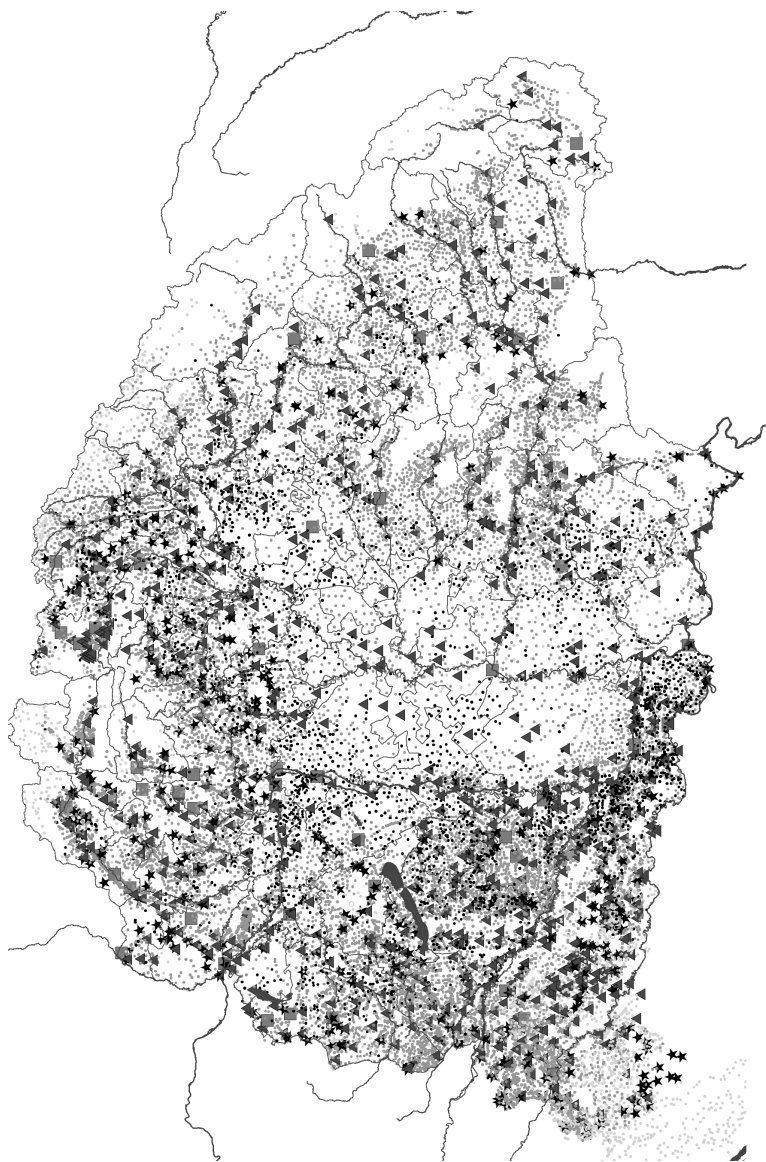
9. táblázat. A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei a települések jogállása szerinti bontásban
(dőlttel kiemelve a komplex fejlettségi vizsgálatban normál értékkel szereplő változók)

Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300–10 500)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is pusztá (20–467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos összesítés
Földminőség, 1786	2,220	2,045	1,497	1,738	2,000	1,500	2,035
Telkes jobbágyc az úrbérésekből, %, 1786	75,659	70,297	65,045	50,738	61,447	29,197	69,726
Házatlan zsellérek, %, 1786	2,559	5,138	6,978	8,669	5,418	14,234	5,128
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786	0,323	0,659	1,280	1,009	1,223	12,438	0,667
Egy úrbéresre jutó szántóterület, 1786	2,736	9,562	9,285	7,480	9,477	2,310	8,905
Egy telkes jobbágyra jutó szántóterület, 1786	4,083	13,655	14,073	13,938	15,770	7,913	12,886
Robotnapok értéke egy földművesre	12,777	38,385	35,937	27,000	41,100	11,861	35,693
Természetbeni ajándékok korrigált és kumulált értéke egy földművesre	2,771	8,816	7,912	5,950	9,325	1,022	8,176
Zsellér/összeírt, 1720	7,216	11,860	15,022	12,553	15,385	8,678	11,792
Idégen születésűek aránya	0,010	0,014	0,020	0,075	0,108	0,055	0,021
Elvándorlók aránya	0,023	0,018	0,020	0,029	0,028	0,024	0,019
Egy családra jutó zsellérek száma	0,682	0,629	0,544	0,578	1,213	0,567	0,648
Egy család nagysága 1785, fő	5,343	5,789	5,038	4,858	5,844	4,547	5,732
Egy házra jutó családok száma, 1785	1,379	1,249	1,275	1,399	1,489	1,701	1,268
A telkes jobbágycok 1785-ös arányának és 1720-as arányának különbsége	-0,151	-0,216	-0,139	-0,205	-0,389	0,025	-0,213
A nemesek száma a családok számához mérve 1785-ben (1=100%)	0,077	0,244	0,087	0,118	0,121	0,067	0,230

Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300–10 500)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is pusztá (20–467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos összesítés
A polgárok száma a családok számához mérve 1785-ben	0,003	0,012	0,079	0,129	0,036	0,330	0,021
Egyesített kulturális infrastruktúra, 1775	0,974	0,902	1,828	2,035	0,730	2,500	0,980
Parokiális vagy lelkesítő központok aránya, 1775	0,714	0,439	0,873	0,927	0,351	1,000	0,481
Iskolamesterek aránya (1=100%), 1775	0,266	0,464	0,981	1,160	0,378	1,500	0,503
Telki állományú szántó /telkes jobbág, 1720	11,908	14,338	14,011	19,229	8,182	54,817	14,430
Jogi népesség 1785-ben	468,286	504,344	1171,652	2176,410	106,638	8279,537	606,295
„Gyerekarány” 1785-ben		0,144		0,134	0,113		0,144
Adó/telek (1786)		19,400		24,000	12,000		19,700
Kumulatív fejlettség	-1,886	-2,126	-0,558	-0,280	-2,163	1,477	-1,951

4. ábra. A települések mintázata jogi helyzetük szerint 1720–1790 között
(szürke négyzet = mezőváros; szürke háromszög = billegő mezőváros, kereszt = praedium, fekete kör = szabad királyi város)

5. ábra. A török támadások előtt valaha létezett településállomány megoszlása jól illusztrálja, hogy a pusztásodás már a 15. század végén megkezdődött (háromszög = mezőváros; fekete csillag = vár; fekete kör = praedium, puszta; négyzet = szabad királyi város, szürke négyzet = falu; világosszürke négyzet = 1540 utáni alapítás)

a mezővárosok és falvak között e tekintetben nem volt különbség, az országos átlagos tendenciát (-20%) mutatták, míg a városokban stagnált a helyzet.

Fontos megállapítás viszont, hogy az adó egy úrbéresre jutó értéke a prédiúmonkon statisztikailag alacsony, míg az (elvi) robotnapok száma itt volt a legmagasabb, ami igen nagy szórással is párosult. A természetbeni ajándékok egy úrbéresre jutó értéke a városokban alacsonyabb volt, és a mezővárosban is némileg jobb volt a helyzet, mint falun és pusztán,³⁶ de a differencia nem igazán szignifikáns. A távollevők aránya a prédiúmonkon volt a legmagasabb, majd ezt követték a mezővárosok. Ugyanez érvényes az idegenek arányára is. A „gyerekarány” viszont a prédiúmonkon volt a legkisebb és a falvakban a legnagyobb, pedig a családok nagysága mindkét településtípus esetében meghaladta a városi és mezővárosi értéket. A polgárok aránya a népszámlálás idején a mezővárosokban átlag tízszerese volt a falusinak és fele-harmada a szabad királyi városokban mérhető értéknek. A nemes/család aránya falun meghaladta az országos átlagot 1785-ben, a prédiúmonok és mezővárosok követték fej-fej mellett feleekkora értékkel, a városokban pedig a mezővárosi érték fele volt mérhető.

Összességében nem meglepő, hogy a komplex fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiúmonkon pedig átlag alatti – ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát, másrészt arra utal, hogy a korszak településhierarchiája egyben fejlettségi, nemcsak jogi hierarchia, legalábbis a nagy számok alapján. Láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.

Társadalmi-gazdasági differenciák a piactól való távolság alapján

Vályi 1796-os adatait felhasználva a piacközpontoktól való távolság alapján (5 kategóriára bontva)³⁷ szintén lehetséges a társadalmi-gazdasági differenciák vizsgálata. A nullhipotézis szerint a piactól való távolság növekedésével csökken a fejlettség, illetve a településhierarchiában elfoglalt hely erősen függ a piactól való távolságtól.

A piactól való távolság gyakorlatilag egy összeírásainkban szereplő társadalmi-gazdasági tényezővel sem korrelált erősen, tehát független változónak tekinthető (bár az indikátor elemszáma hiányos). Ami a nem kvantifikálható változók és a piactól való távolság kapcsolatát illeti, átlag feletti volt a piaci elérhetősége a magyar-német, magyar-tót, magyar-ruszin és rác településeknek, míg a horvát, román és ruszin falvak kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A magyar-vegyes lakosságú települések esetében éppen a kedvező fekvés (a helyi és helyzeti energiák) ösztönözte az eltérő termékszerkezettel rendelkező népek összetelepülését (szemben például az orosz-tót településekkel). A jobb

³⁶ Ezek adójukat általában egy összegben fizették, a kisszerű kappan-liba stb. terhek nem sújtották őket.

³⁷ Piacközpontként a Vályinál szereplő településeket értettük, függetlenül attól, hogy Vályi mi alapján definiálta a piactartó helyeket. Skálázása: piacközpontok és szomszédai; piac 10 km-en belül; 10–20 km között; 20 km felett; nem jelezve vagy nincs piac. (Az eredetileg órában vagy mérföldben megadott adatokat km-be átváltva.)

10. táblázat. A rurális társadalmi–gazdasági mutatók alakulása a piactól való távolság függvényében 1786-ban

Piactól való távolság	Nincs említés (4442)		20 km-től távolabb (1207)		10–20 km között (339)		Legfeljebb 10 km (998)		Központ vagy szomszéd (195)		Teljes halmaz (7171)	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Jogi népesség 1785-ben	547,683	601,209	635,584	758,828	672,788	557,463	571,757	543,714	1463,672	1763,525	596,618	694,816
Egy házra jutó családok száma	1,267	0,322	1,277	0,281	1,320	0,447	1,291	0,235	1,372	0,303	1,277	0,312
Távolvevők aránya a lakosságból (1=100%)	0,018	0,017	0,019	0,145	0,018	0,017	0,018	0,016	0,020	0,016	0,018	0,061
Idегenek aránya a lakosságból (1=100%)	0,014	0,016	0,033	0,760	0,014	0,014	0,017	0,016	0,021	0,021	0,018	0,312
Polgárok aránya a lakosságból (1=100%)	0,003	0,008	0,003	0,041	0,003	0,005	0,003	0,006	0,017	0,029	0,003	0,019
Parókiák gyakorisága (1=100%)	0,437	0,496	0,579	0,494	0,628	0,484	0,519	0,500	0,708	0,456	0,488	0,500
Iskolamester gyakorisága (1=100%)	0,468	0,554	0,544	0,567	0,673	0,556	0,546	0,550	0,892	0,699	0,513	0,566
Teljes jobbágygazdák aránya a lakosságból (1=100%)	0,078	0,063	0,165	3,244	0,070	0,033	0,073	0,046	0,059	0,047	0,091	1,332
Házatlan zsellérek aránya a lakosságból (1=100%)	0,006	0,012	0,007	0,023	0,005	0,009	0,008	0,012	0,009	0,014	0,006	0,014
Egy úrbéresre jutó szántó (kat. hold.)	9,482	7,209	10,315	10,434	10,558	10,782	9,920	10,910	8,146	7,354	9,697	8,604
Egy úrbéresre jutó szőlő (kapás)	0,605	2,356	0,645	2,090	0,618	1,685	0,523	2,221	0,820	1,975	0,607	2,257
Egy úrbéresre jutó korrigált robot	38,142	36,965	38,815	23,286	39,995	23,306	40,656	34,684	34,642	28,823	38,594	33,948
Egy úrbéresre jutó állami adó, Ft	6,753	9,519	6,314	5,919	7,239	4,876	7,573	16,367	6,277	3,595	6,796	9,992
Átlagos földminőség	2,104	1,002	2,046	0,975	2,012	0,970	1,787	0,901	1,605	0,863	2,033	0,987
Természeti ajándékok egy úrbéresre jutó értéke, Ft	1,575	1,412	1,632	1,202	1,718	1,216	1,716	1,827	1,434	1,512	1,607	1,439
Komplex fejlettségi index (piactól való távolság nélkül)	-0,318	0,650	-0,202	0,645	-0,118	0,671	-0,210	0,659	0,124	0,766	-0,262	0,661

11. táblázat. A piacokhoz való közelség átlagos relatív értéke az egyes nációk/földminőség/települési jogállás szerint (az átlag feletti érték a piachoz való nagyobb közelséget jelent)

Etnikum, domináns nyelv

Horvát	Lengyel	Magyar	Magyar-német	Magyar-oláh	Magyar-rutén	Magyar-tót	Német
0,039	0,014	0,085	0,092	0,122	0,127	0,115	0,079
Német-rác	Oláh	Orosz	Orosz-tót	Rác	Tót	Vend	Átlag
0,071	0,058	0,068	0,056	0,098	0,081	0,078	0,078

Földminőség

1. oszt. (2547)	2. oszt. (2580)	3. oszt. (1381)	4. oszt. (581)	5. oszt. (73)	Teljes átlag (7171)
0,098	0,075	0,060	0,059	0,049	0,078

Jogállás

Falu (6677)	Mezőváros-falu (135)	Mezőváros (326)	Praedium (11)	Teljes halmaz (7172)
0,074	0,124	0,150	0,082	0,078

földminőségű települések esetében kisebb volt a piactól való távolság. A jogállást tekintve egyértelmű a mezővárosok és városok kedvezőbb helyzete, a meglepőbb inkább az, hogy prédiumpok nem voltak távolabb a piactól, mint a falvak (ami kedvező feltételeket biztosított az árutermelés kialakulásához). A „billegő” mezővárosok szomszéd piactól való átlagos távolsága meghaladta a mezővárosi átlagot (11. táblázat). Végül pedig megyei bontás szerint kedvező (országos átlag feletti) volt a piacok elérhetősége Zólyom, Zemplén, Szatmár, Bács, Bereg, Csongrád, Esztergom, Gömör, Borsod, Szolnok, Moson, Pest és Pozsony megyékben (bár ezt az „adatszolgáltatás” hiányosságai befolyásolták). Ezzel szemben Trencsén, Tolna és Nógrád e tekintetben (is) sereghajtók voltak.

A piactól való távolság mint független változó és a kvantifikálható tényezők kapcsolatát tekintve viszont sok esetben nem mutatható ki a trendszerű változás (10. táblázat: például családméret, a távollevők aránya és az idegenek aránya). Az idegenek relatíve magas aránya a piacközpontokban nem szorul magyarázatra, míg a piactól legtávolabb levő települések esetében mért hasonlóan magas érték talán a tercier szektor kiskereskedő-szeszkimérő zsidóságára utal. A lakosságszám és a polgárok aránya ugyan magasabb a piacközpontokban (ez sem meglepő), de a többi távolságkategóriában nem volt trendszerű változás. Ugyanígy a piactól való távolság nélkül mért kompozit fejlettség is csak a piacközpontokban volt érezhetően magasabb, innen távolodva alacsony és stagnált. A magas fejlettségi értékek egyik oka, hogy, a parókiákkal ellentétben, az iskolamesterek településenkénti gyakorisága 55%-ról 90% fölé nőtt a piacközpontokhoz közeledve. A teljes jobbágygazdák aránya (a teljes népességhez viszonyítva) viszont épp fordítva: 16%-ról 6%-ra esik, az egy úrbéresre (zsellérrel) jutó szántóval együtt – miközben a házatlan zsellérek aránya enyhén, de biztosan emelkedik a piacokhoz közeledve (ami arra utal, hogy a zsellér fogalma nemcsak nincstelen, bér munkát végző földművest takarhat, hanem a polgárosodáshoz köthető jelenségeket, szakmákat és szőlőművelést is). Ugyanígy, a robot

értéke a piacközpontokban – azok társadalomstruktúrájából eredően (sok a zsellér és nem telkes jobbágy jogállású) – érezhetően esik. A természetbeni ajándékok egy földművesre jutó értéke ugyancsak stagnál a piac felé közeledve, majd szintén a piacközpontban leesik. Az éves adóalap ugyanitt háromszor akkora, mint a következő kategóriában, miközben az átlagos lélekszám is több mint kétszeresére ugrik, tehát a fajlagos adó csak kicsit magasabb a piacközpontokban 1786-ban. A földminőség javult a piacközpontok felé közeledve (csakúgy, mint a településhierarchia esetében).

Összegzés

A tanulmányban szemelvényeket mutattunk a 18. századi településsoros adatbázisunk vizsgálati lehetőségeiből, olyan, nagy elemszámú vizsgálatokat kivitelezve, melyek nem elsősorban a területi differenciák mintázatainak feltárását célozzák. Megállapítottuk, hogy átlag feletti fejlettséget mutattak a magyar, német, de a román falvak is a szlovák települések halmazával szemben, mely átlagosnál rosszabb helyzetüket tükrözi. A felekezeti megoszlást tekintve a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de nem volt olyan nagy szórás és különbség, mint például a nyelvek esetében. A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték. Az 1–12 éves gyermekek aránya a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben, őket az evangélikusok követték. Az ortodox és vegyes vallású falvakban a család létszáma inkább 6 fő volt, mint 5: ez utóbbi az evangélikusokra volt igen jellemző. A református magyar települések fejlettsége a mutatók alapján jobb volt a század végén (1910-ben is), mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot, a románokkal összevetve.

Kimutattuk, hogy a robot a kulturálisan legelmaradottabb települések esetében volt a legnagyobb, ami összefügg a telkes jobbágyok ottani magas arányával. Azaz, a kulturális infrastruktúra növekvő zsellérarány esetében javult.

A legjobb földeken volt nagyobb az átlagos jobbágyi üzemméret, és az állami adó egy telekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb, ami arra utal, hogy a területeken az adó jelentősebb része nem a szántóföldi művelésből származott. A nemesesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (ahol arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken.

A kompozit fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiomokon pedig átlag alatti. Ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát,³⁸ másrészt arra utal, hogy a korszak településhierarchiája

38 Lásd Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

egyben fejlettségi, nemcsak jogi hierarchia: láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.

Bemutattuk, hogy a piacok a jobb minőségű földek közelében nagyobb gyakorisággal jelentek meg, nőtt az iskolamesterek, továbbá a zsellérek aránya is a piacok közelében, ami a városok társadalmi differenciálódására utal. Az idegen honosságúak aránya igen magas volt a piactól legtávolabb lévő településeken (ami részben a zsidóság sajátos adaptációs stratégiáira is utalhat) és a piacközpontokban egyaránt.

Továbblépési lehetőséget rejtenek a hasonló, de többszintű (illetve több kvantifikálható tényező kombinációját megkísérlő) vizsgálatok: elemezhetők például a települési jogállás (vagy felekezet) társadalmi-gazdasági különbségei nemcsak országos, hanem megyei bontásban is, rámutatva a regionális differenciákra (azaz ilyen kérdésekre kereshetünk választ: a máramarosi vagy bihari románság esetében több-e a zsellér? a református vagy ortodox falvak piaci hozzájárása a jobb?). Szintén lehetséges továbblépés az egyszintű vizsgálatok esetében is: lehetséges az 1. táblázat indikátorait nagybirtokként vagy birtoktípusonként lekérdezni és kiértékelni – adatbázisunk struktúrája erre lehetőséget nyújt³⁹ –, vagy az adminisztratív területi egységeket (megyéket, járásokat) tekinteni csoportképző tényezőnek, és ezekre kiszámolni megyénként az összes indikátor értékét.

39 Akár olyan kérdést is feltéve, hogy volt-e különbség életminőség tekintetében a Széchenyi- és Esterházy-birtokokon élők között, vagy a 19. századi reformnemesség felmenőinek földjén milyenek voltak a szolgáltatások, volt-e közös vonás bennük stb. Ezek vizsgálatára egy másik tanulmányban teszünk kísérletet.